

De tragische pervertering van het vluchtelingendebat

De taak van de ethiek is niet om antwoord te geven op de vraag wat we moeten doen, maar eerder om te voorkomen dat we laten verdwijnen wat we daaromtrent eigenlijk al wel weten. Vluchtelingen, mensen in nood, maken ons onmiddellijk duidelijk wat ons te doen staat. Maar door het debat in termen van aantallen te voeren, wordt deze morele impuls verduisterd en verdraaid. Inmiddels zijn de problemen van de vluchtelingen zelfs vervangen door het probleem dat zij zijn geworden voor ons. Deze pervertering van het vluchtelingendebat heeft een tragisch karakter: ze versluiert onze hulpplicht en ontnemt ons de durf de echt belangrijke vragen te stellen.

door *Paul van Tongeren*

De auteur is emeritus hoogleraar wijsgerige ethiek aan de Radboud Universiteit Nijmegen en buitengewoon hoogleraar ethiek aan de Katholieke Universiteit Leuven.

WAT ZOU DE ETHIEK KUNNEN BIJDRAGEN AAN DE DISCUSSIE OVER het zogenoemde vluchtelingenvraagstuk? Kan de ethiek ons zeggen wat we moeten doen? Er zijn *verschillende* ethische theorieën, en die geven lang niet altijd eensluidende antwoorden op deze dwingende praktische vraag: ‘Wat te doen?’ Maar ten aanzien van onze vraag hoeft dat ons geen zorgen te baren. Hier lijken die theorieën immers niet of nauwelijks verschil van mening te hebben. Een snelle rondgang langs de drie belangrijkste typen van ethiek kan dat laten zien.

DRIE TYPEN VAN ETHIEK, ÉÉN EENSLUIDEND ANTWOORD

De *kantiaanse ethiek* is duidelijk: ‘Weldoen, dat wil zeggen: zo veel men kan een mens die in nood is helpen, zonder daarvoor zelf op iets te rekenen of te hopen, is de plicht van elke mens.’¹ Het gaat hier om een ‘liefdesplicht’, een van de vormen die de ‘deugdplicht’ kan aannemen, en die als zodanig onderscheiden is van de nog strikter geldende ‘rechtsplichten’. Maar ook deze plicht is gefundeerd op de harde grondslag van de universaliseringseis: ‘Handel zo dat de maxime van je handelen tot algemene wet verheven kan worden.’ Iedereen die in nood is, wil door anderen geholpen worden, en wie het vervolgens niet ook voor zichzelf tot maxime of principe maakt om anderen in nood te helpen, zondigt tegen de eis van de redelijkheid. Weliswaar is deze plicht begrensd, maar op een manier die maakt dat onze hulp aan vluchtelingen die grens voorlopig niet zal bereiken. Volgens Kant ligt de grens namelijk daar waar die plicht zelf tegensprekelijk zou worden, dat wil zeggen: waar men door zijn weldoen zozeer behoeftig wordt dat men op de weldadigheid van anderen aangewezen raakt.² Daar blijven wij met de van ons gevraagde hulp nog ver van verwijderd.

Een *utilitaristische ethiek* komt naar alle waarschijnlijkheid tot dezelfde conclusie. Tussen enerzijds de mensen die door oorlog of onderdrukking van huis en haard verdreven zijn en anderzijds ons, die wellicht wat moeten interen op onze welvaart door hun komst, is het verschil zo groot dat het de keuze tussen de handelingsopties gemakkelijk kan bepalen. Een maximalisering van de netto-opbrengst is beslist eerder te verwachten van de bereidheid om te helpen dan van de bescherming van de eigen welvaart. Het is evident belangrijker om de minimale bestaansvoorwaarden voor iedereen te garanderen dan het welvaartsniveau van sommigen te beschermen. Ook als men de principes van Peter Singers beweging van ‘effective altruism’ volgt, en bereid is tien procent van zijn inkomen af te staan in reactie op het lijden dat we in onze wereld aantreffen,³ is de hulp aan vluchtelingen verzekerd. Ook bij de ruimste ramingen zal de opvang van vluchtelingen immers nog lang niet leiden tot een daling van tien procent van ons bruto nationaal product per hoofd van de bevolking.

De *deugdethiek* stelt eigenlijk een andere vraag dan ‘Wat te doen?’. Ze vraagt eerder naar een ideaal en schetst als antwoord een beeld van de houdingen of karaktertrekken van iemand wiens leven we gelukt of gelukkig zouden noemen en die we voorbeeldig achten. Welnu, het lijkt me duidelijk dat we meer bewondering zullen hebben voor iemand die op de nood van anderen reageert met hulp dan voor degene die de nood van een ander vooral als een bedreiging van zichzelf ziet. Zelfs voor Aristoteles, die van ‘altruïsme’ nog niet had gehoord, is de vrijgevigheid een van de kwalitei-

ten van de deugdzame mens – het is zelfs de eerste deugd die hij beschrijft na de kerndeugden van maat en moed.⁴

DE TAAK VAN DE ETHIEK

Wat is daarmee gezegd over de bijdrage die de ethiek kan leveren aan de discussie over de vluchtelingen? Alles en niets. ‘Alles’, want het antwoord op de vraag wat ons te doen staat is volstrekt duidelijk en eenduidig. Maar tegelijkertijd ‘niets’, want is dit inderdaad wat we nodig hadden? Wisten we dit niet al voordat we de vraag stelden? Het gemak of de vanzelfsprekendheid van het antwoord kan ons doen twijfelen aan het nut van de ethiek – of ligt de bijdrage van de ethiek misschien elders? Is het wel de taak van de ethiek om antwoord te geven op de vraag wat we moeten doen?

Aan het eind van het eerste hoofdstuk van zijn *Fundering voor de metafysica van de zeden* schrijft Immanuel Kant: ‘Er bestaat dus geen behoefte aan wetenschap en filosofie om te weten wat men te doen heeft om eerlijk en goed, ja zelfs om wijs en deugdzaam te zijn.’⁵ Hij legt uit dat ons gewone mensenverstand niet alleen voldoende is om te weten wat we moeten doen, maar dat dit zelfs – precies door zijn eenvoud – ons het best beschermt tegen spitsvondige redeneringen, bijvoorbeeld van de filosoof, wiens ‘oordeel door tal van vreemde, niet ter zake doende overwegingen gemakkelijk verward en van de juiste richting afgebracht kan worden’.⁶

Er is echter één probleem: ook dat gewone mensenverstand heeft nu eenmaal de neiging ‘om tegen die strenge wetten van de plicht in te redeneren en om hun geldigheid, of tenminste hun zuiverheid en gestrengheid, in twijfel te trekken en ze waar mogelijk meer aan onze wensen en neigingen aan te passen, dat wil zeggen: ze in de grond te corrumperen en

van geheel hun waardigheid te beroven’.⁷ Dat komt doordat de morele plicht zich aan onze eigen behoeftes en verlangens niets gelegen laat liggen, zodat die verlangens ons aanzetten om redenen te gaan bedenken waardoor de plicht om-

*De morele plicht laat zich
aan onze eigen behoeftes en
verlangens niets gelegen liggen*

zeild kan worden. Daarom is een kritische reflectie nodig die ons daartegen beschermt. Kortom: de ethiek is nodig, niet om te weten wat we moeten doen, maar om dat weten te beveiligen tegen de neiging die we hebben om met behulp van ons verstand te ontkomen aan onze plicht.

VAN DE PROBLEMEN VAN VLUCHTELINGEN TOT DE MIGRATIECRISIS

De berichtgeving en de discussies over wat inmiddels ‘de migratiecrisis’ is gaan heten vormen een perfect voorbeeld van de vrees die Kant formuleert. Alleen al de woorden waarmee we erover spreken zijn wat dat betreft onthullend. ‘Vluchtelingen’ zijn ‘migranten’ geworden en vervolgens zijn ze als personen helemaal onzichtbaar geworden in het verschijnsel ‘migratie’.

Taal is niet onbelangrijk. De mensen die eerst ‘vluchtelingen’ waren omdat ze geweld of armoede ontvlucht zijn, of die ‘drenkelingen’ werden omdat ze nauwelijks levend de kust van Europa bereikten, blijven niet dezelfde mensen als ze ‘migranten’ gaan heten of wanneer ze via ‘economische vluchtelingen’ als ‘gelukzoekers’ worden bestempeld. Ze veranderen eerst voor *ons*, die zo over hen spreken. Hun betekenis voor ons, het beroep dat zij doen op ons verandert. Maar daardoor verandert vervolgens ook *hun* lot: het is anders om een vluchteling te zijn die opgevangen wordt dan om een migrant te zijn die gewantrouwd wordt.

Op die manier gaat bovendien het hele probleem verschuiven, en op een nogal dramatische manier. Want waren het aanvankelijk de vluchtelingen die in de problemen zaten, inmiddels zijn wijzelf geworden tot degenen die een probleem hebben. Wie kan, wanneer er gesproken wordt van ‘de migratiecrisis’ daarin nog de problemen herkennen van de mensen die hun land en gezin verlaten om via levensgevaarlijke routes een uiterst onzekere toekomst tegemoet te gaan? Hun problemen zijn vervangen door het probleem dat zij zijn geworden voor ons, bij wie ze aankloppen. Onze welvaart wordt bedreigd, onze sociale voorzieningen komen in gevaar; het lijkt er zelfs op dat we plots gaan ontdekken wat we allemaal willen behouden en bewaren – doordat het bedreigd wordt.

Onze politici reageren dan ook door te roepen om maatregelen ter bescherming tegen het dreigende gevaar; we moeten de vluchteling ‘ontmoedigen’, streng gaan selecteren, de gezinshereniging vertragen. We gaan proberen het probleem naar buiten de eigen grenzen te verplaatsen, we spreken over bovengrenzen voor wat betreft de aantallen, en ja – toegegeven – we zullen ook proberen iets te doen aan de ellende die deze massa’s in beweging brengt naar onze landen, dat wil zeggen: aan de oorzaken van de ramp ... die *ons* treft.

TRAGISCHE PERVERTERING

Het gaat me er niet om een beschuldigende vinger te heffen naar deze of gene – hoewel van politiek verantwoordelijken wel wat meer besef van wat hier gebeurt verwacht zou mogen worden. Gemakkelijk is dat niet, want

het gaat sluipenderwijs en steeds op dubbelzinnige wijze. Het zijn niet alleen de spitsvondige redeneringen van het verstand die ons hier parten spelen, zoals Kant meende, maar soms kunnen zelfs onze beste bedoelingen bijna ongemerkt – op tragische wijze – perverteren.

Een voorbeeld: om de nood van de vluchtelingen onder onze aandacht te brengen, doen journalisten en anderen moeite om ons een beeld voor te houden van de verschrikkingen waarvoor mensen vluchten en van de ellende die ze moeten doorstaan tijdens hun vlucht. Een van de manieren waarop ze hun verhalen kracht bijzetten is door te wijzen op de onwaarschijnlijke aantallen mensen die op de vlucht zijn, ontheemd zijn, in bootjes gepropt zitten, verdrinken, aanspoelen of – als ze ‘geluk’ hebben – in overvolle opvangkampen zitten te wachten. Maar vervolgens zijn het precies die aantallen die niet alleen de individuele verhalen verdrukken, maar ook een grote bedreiging gaan vormen voor ons. Want die beschrijving van de massa's, die bedoeld was om te laten zien hoe groot *hun* probleem is, verandert in een waarschuwing aan *ons*. Die verandering mag met recht een perversering worden genoemd. Opnieuw: het gaat er niet om schuldigen aan te wijzen, ook al zijn er mensen die van deze onbedoelde perversering misbruik maken. Waar het om gaat is dat we allemaal schuldig worden als we geen aandacht schenken aan wat er hierdoor met de vluchtelingen en met onszelf gebeurt.

ZELFMISVORMING

Ook met onszelf. De deugdethiek (om naast de kantiaanse en de utilitaristische ethiek ook die andere grote vorm van ethisch nadenken nog eens te hulp te roepen) maakt duidelijk dat we in alles wat we doen steeds ook onszelf (en anderen) vormen. Wie in een gevaarlijke situatie zijn moed verzamelt en optreedt, doet niet alleen

*Wie het leed van mensen
in termen van aantallen
beschrijft, zal minder zicht
krijgen op het lijden zelf, dat
altijd individueel is*

iets op dat moment, maar vormt zichzelf ook tot iemand die in dat soort situaties geneigd zal zijn moed te tonen. Elke keer dat we op een bepaalde wijze handelen maken we onszelf een beetje meer tot iemand voor wie zulk handelen karakteristiek wordt. Wie het leed

van mensen in termen van aantallen beschrijft, zal minder zicht krijgen op het lijden zelf, dat immers altijd individueel is. En op die manier (mis)vormen we niet alleen onszelf, maar ook anderen. Want wanneer de berichtgeving steeds meer over aantallen gaat, zullen degenen die van zulke

berichtgeving afhankelijk zijn, onvermijdelijk zien dat hun betrokkenheid op het leed van de vluchteling verandert in bezorgdheid over hun eigen lot.

Dat leidt tot wat op dit moment in de samenleving steeds duidelijker zichtbaar wordt: een groeiende kloof tussen de velen die zich inspinnen om met en voor vluchtelingen te werken enerzijds, en de grote groep die erover leest of hoort via de media.

Degene die werkt met vluchtelingen, Nederlandse les geeft, bezigheden organiseert, raad geeft, of ontmoetingen met buurtbewoners regelt, ziet individuen voor zich, reële personen die in nood zijn. Maar het is waarschijnlijk ook voor een belangrijk deel andersom: degene die reële personen in nood voor zich ziet, voelt zich uitgedaagd en opgeroepen om te helpen. Het morele appel dat uitgaat van concrete individuen die in nood zijn, vervaagt echter en verandert in op onszelf gerichte zorg en angst wanneer de individuen vervangen worden door aantallen. Terwijl duizend personen ons duizend keer kunnen aanspreken, wordt hun duizendtal een gevaar waartegen we ons willen beschermen. Het getal heeft de morele uitdaging die van de vluchteling uitgaat weggewerkt. En zo kan de vluchteling in nood bijna ongemerkt veranderen in een migrant die een risico vormt voor onszelf.⁸

VERSTANDIGHEID

Het lijkt niet zozeer de taak van de ethiek om te zeggen wat we moeten doen, maar eerder om te voorkomen dat we wat we daaromtrent eigenlijk al wel weten, laten verdwijnen of laten perverteren; ze moet helpen voorkomen dat we datgene wat ons kan herinneren aan wat we wel weten over het hoofd zien. Datgene? Nee, *diegenen*, de mensen in nood die ons onmiddellijk duidelijk maken wat ons te doen staat, maar die door hun aantallen – en door onze aandacht voor aantallen – onze blik verduisteren. Alsof we door de massa's de mensen niet meer zien; in plaats van de bomen, alleen nog maar het bos zien.

Maar is het niet gevaarlijk om de individuele nood zo op de voorgrond te plaatsen? Is dat niet wat we zagen gebeuren met de foto van het dode jongetje op de vloedlijn? Zulke beelden roepen weliswaar onmiddellijk emoties wakker, maar die emoties kunnen even gemakkelijk gemanipuleerd worden als de beelden zelf. Moeten we niet juist afstand nemen en ons verstand laten spreken in plaats van de emoties die ons tot speelbal maken van degenen die de beelden maken, redigeren en verspreiden?

Inderdaad, maar dat is precies wat de ethiek probeert te doen: rationeel nadenken, maar wel over de concrete werkelijkheid van reële personen, en over wat die ons te zeggen heeft, waartoe die ons oproept. Dat betekent niet

dat we onze emotionele impulsen onmiddellijk moeten volgen, maar nog minder dat we de werkelijkheid die ons die impulsen geeft mogen wegwerken. En wie die werkelijkheid onder ogen ziet, kan moeilijk anders concluderen dan dat hier geholpen moet worden.

Maar is daarmee alles gezegd? Wat weten we eigenlijk, als we weten dat we moeten helpen? Weten we dan ook hóe we moeten helpen? Welke hulp effectief is, of op z'n minst niet contraproductief? Heeft het zin om iedereen die aanbelt binnen te laten? Is het verstandig om dat te doen? Zijn trouwens veel van die bezwaren die opkomen door de berichten over de aantallen niet gewoon terecht? Er kan toch echt een moment komen dat de instroom ontwrichtend gaat werken! Er zullen tussen de vele duizenden die binnenkomen ongetwijfeld vooral veel jonge mannen zitten: zij durven en kunnen nu eenmaal het meest.⁹ En jonge mannen hebben behoeftes, waar ze ook vandaan komen. Als de deuren openstaan, zullen er ook lieden binnenkomen die kwalijke plannen hebben. De lijst met gevaren, problemen, risico's en nadelen kan zonder moeite worden uitgebreid. En verstandigheid vereist voorzichtigheid. Allemaal waar en belangrijk.

Een ethiek die deze en dergelijke zorgen vergeet of veronachtzaamt wordt moralistisch. Het gaat er dan ook niet om deze zorgen te vergeten, maar om ze in balans te houden met de nood die gelenigd moet worden. Durven we de vraag te stellen of ons recht op bescherming van onze welvaart opweegt tegen het recht van mensen op leven en elementaire veiligheid? Wie maakt de rekensom om te zien wat het betekent om tien procent in te leveren, voor degene die inlevert en voor degenen die de opbrengst krijgen? Wie durft het aan om de vraag naar overlast en gevaar te stellen in termen van wat wijzelf (niet 'de mensen in het land', maar ieder van ons voor zichzelf) aankunnen, wat we op ons kunnen nemen, wat we kunnen dragen?

Noten

- 1 Immanuel Kant, *Die Metaphysik der Sitten. Tugendlehre*, tweede deel, § 30. Editie *Werke in zehn Bänden* (Hrsg. W. Weischedel). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Band 7, 1975, p. 589 (Akademie Ausgabe A 124).
- 2 Kant 1975, § 31, 'Kasuistische Fragen', p. 590 (Akademie Ausgabe A 125).
- 3 Vgl. www.effectivealtruism.org, geraadpleegd op 3 maart 2016.
- 4 Vgl. Aristoteles, *Ethica Nicomachea*. Groningen: Historische Uitgeverij, 1999, Boek IV, § 1, pp. 113 e.v.

- 5 Immanuel Kant, *Fundering voor de metafysica van de zeden*. Amsterdam: Boom, 1997, p. 50.
- 6 Kant 1997, p. 51.
- 7 Kant 1997, p. 52.
- 8 Een bijzondere vorm van dat gevaar klonk door in een recente persconferentie van premier Rutte die sprak over 'de vreselijke beelden' die ons bereiken van de grens van Europa. Ook van die beelden hebben we last, en moeten we verlost worden.
- 9 *Trouw* meldt op 5 maart overigens dat inmiddels meer vrouwen en kinderen dan mannen zich als vluchteling melden.